

ons fundamenteelste geloof doen wankelen – het geloof dat we mens zijn. *Dus jij denkt dat je een mens bent?*, Bert Bakker, € 16,95.

Sinds de mens zin verleden beschrijft, zit de geschiedschrijving vol vergissing, legenden, leugens en fouten. Dat lag niet altijd aan de kwaliteit van de chroniqueurs – verkeerde berichten, vervalste feiten of het bijzondere talent van de berichtgever om juist zichzelf in het middelpunt te plaatsen, hebben gezorgd voor een groot aantal geschiedkundige fouten. U vindt ze in Jörg Meidenbouwer, *Lexicon van historische misverstanden. Vooroordelen en misverstanden van Alexander de Grote tot Zeus*. Bert Bakker, € 19,95.

Een ander verzamelwerk is de Sesam Atlas van de filosofie, waarvan de derde, totaal herziene en aangevulde druk verscheen. Uitgegeven op de manier van de Sesam Atlas bij de Wereldgeschiedenis: met links schema's en rechts het bijbehorende feitenverhaal. Hier vindt u alle filosofen en hun leer van 800 v.Chr. tot nu. Vertaald uit het Duits. HB Uitgevers, € 26,50.

Hans Pols

REHABILITATIE VAN PRUISEN

Sebastiaan Haffner, *Pruisen. Deugden en ondeugden van een miskende staat* (Mets en Schilt: Amsterdam 2004), 256 blz., € 22,50.

Wanneer de lezer van deze recensie al overweegt om dit boek te gaan kopen, zal dat waarschijnlijk in de eerste plaats liggen aan de naam van de schrijver. Sebastiaan Haffner (1907-1999) heeft zich in de laatste jaren, ook post mortem, een enorme populariteit verworven, om te beginnen in Duitsland, maar al snel in andere delen van de wereld. Velen zullen hem wel kennen van zijn *Anmerkungen zu Hitler* (1978), een op het oog simpel dun boekje, dat desondanks bij verschijnen een enorme commotie veroorzaakte. In plaats van de gebruikelijke demonisering van het 'verschijnsel' Hitler, durfde hij het aan om met twee politiek incorrecte hoofdstukken, 'Prestaties' en 'Successen', uit te leggen waarom de Oostenrijker het zover had geschopt. Het boekje paste in het tijdsbeeld. Het Duitsland van de jaren tachtig stortte zich massaal op de eigen geschiedenis. Het *Wirtschaftswunder* was voltooid en verschaft er de middelen voor (met een late uitwas in de vorm van het onvolprezen *Haus der Geschichte* in Bonn). En passant rekende Haffner in dat a-theoretische werkje af met de structuralisten, die Hitler, heel finalistisch, zagen als de logische uitkomst van eeuwenlang Pruisisch militarisme.

Het verband met het onderhavige boek is snel gelegd: Haffner was zelf een Pruis en wilde dat weten ook. Hij was voornemens elke aantijging tegen zijn vaderland te weerleggen, meer nog: de lezer moest overtuigd worden van het feit dat Pruisen behalve – het zij toegegeven – militairistisch, ook de staat is geweest van tolerantie, van verlicht-religieus denken en van het verlichte beschavingsideaal



(Frederik de Grote heeft eens gezegd: 'als er Moslims komen, dan bouwen we moskeeën'). Of, zoals Ben Knapen het in zijn nawoord omschrijft: 'Zo loopt Haffner de Pruisische geschiedenis mild en onmythologiserend langs'.

Haffners relaas begint in de Middeleeuwen, met de veroveringen in oostelijk Europa door de Duitse Orde. Van meet af aan was Pruisen dus een *Fremdkörper* – om maar in de stijl te blijven – in Slavisch gebied; een kunstmatig geschapen staat met een tot 1701 republikeinse staatsvorm, een staat dus die, anders dan elke andere Europese mogendheid, kon worden 'weggedacht'. Een land ook dat, wilde het niet uiteenvallen, zich moest uitbreiden, louter om te kunnen blijven voortbestaan. Daarom moest het ook, meer dan andere staten, een militair rijk zijn. Andere kenmerken, die wij typisch Pruisisch zijn gaan noemen, vloeiden daaruit voort: een uitgebreid ambtenarenapparaat, een extreme spaarzaamheid (ambtenaren en soldaten zijn duur) en de noodzaak van een gerichte economische politiek. Doordat de staatsmoloch zoveel mannen opslokte waren buitenlandse arbeidskrachten onmisbaar (in de zeventiende eeuw was een op de drie inwoners van Berlijn van Franse origine) en dat noodzaakte weer tot een van bovenaf opgelegde religieuze tolerantie. Haffner legt in dit verband overtuigend uit dat deze verdraagzaamheid een "religieus vacuüm" schiep, dat werd opgevuld met wat je de 'ethiek van de staat' zou kunnen noemen. Met dit surrogaat voor religie kon men keurig en fatsoenlijk leven, zolang tenminste de staat die men diende zelf keurig en fatsoenlijk was. De gevaren van deze verplichte religie kwamen pas aan het licht onder het bewind van Adolf Hitler. In ieder geval was Pruisen lange tijd dus geen *nationale* maar een *rationele* staat. Pruis was je niet van nature, zoals je Fransman, Beier of Saks kon zijn, het was meer een soort beroep en het Pruisische staatsburgerschap was meer dan enig ander uitwisselbaar.

Tot dan toe laat je Haffner zijn gang gaan. Zijn argumenten om de Pruisische legende te onmythologiseren klinken niet onredelijk en, zoals gezegd, hij weet te overtuigen. Ook omdat het allemaal niet zo gewaagd is wat hij zegt. Maar dan is Bismarck aan de beurt. En hier biedt Haffner ons een heel ander perspectief aan. Als het gaat

om Bismarcks grootste prestatie, de Duitse eenwording, moeten we hem niet zien als een Duitse nationalist, maar als een Pruisisch staatsman. Als zodanig was hij in de eerste plaats een tragische held omdat dankzij de eenwording zijn land, Pruisen dus, ten onder ging.

Dat roept de vraag op waarom Bismarck dan dit zo fatale initiatief voor zijn land ontplooid. Volgens de schrijver is dit alleen te begrijpen vanuit de opvatting van de IJzeren Kanselier dat de doelen die hij voor de Pruisische politiek stelde, voor hem altijd afhankelijk waren van de vraag wat succes leek te beloven. Ook als dat ten koste zou moeten gaan van Pruisen zelf, of nog erger, ten koste van een oorlog. Anders gezegd: Bismarck als de *warmonger* van 1870 is een legende. Frankrijk liet hem, in wat Haffner een overdreven reactie noemde op het zogenaamde *Emser Depêche*, slechts de keuze tussen oorlog en vernedering.

Hier krijgt Bismarck toch wel erg veel inzicht toegedicht. De Duitse bezetting van Elzas-Lotharingen, alsmede de stichting van het keizerrijk, waren maatregelen om een Franse revanche-oorlog te voorkomen en dit alles voor een hoger doel: de redding van de Europese vrede. De nationale eenheid van Duitsland kon tegelijkertijd dienen om het virulente nationalisme te beteugelen ook al ging dat in tegen de belangen van Pruisen zelf, dat immers binnen die nationale entiteit veel van zijn macht en zelfstandigheid zou kwijtraken. Ter illustratie van dat laatste: toen Bismarck, na lang aandringen, de koning zover wist te krijgen de Duitse keizerskroon te accepteren, riep deze in tranen: 'Morgen is de ongelukkigste dag uit mijn leven. Dan dragen wij het Pruisische koningschap ten grave'.

Wat de schrijver betreft mag de conclusie dus luiden dat, anders dan vele historici menen, Pruisen niet de 'wortel van alle kwaad' is geweest. Weliswaar was het leger van het Duitse Rijk voornamelijk het werk van Pruisen, maar datzelfde leger heeft nooit, in geen van beide wereldoorlogen, op strijd aangedrongen. In het geval van de Tweede Wereldoorlog heeft het de oorlog zelfs nadrukkelijk afgeraden. En zolang Pruisen in het Rijk nog iets te vertellen had, is het in de buitenlandse politiek steeds het conservatieve, stabiliserende en remmende element geweest, dat de vrede probeerde te handhaven. Beslist niet uit pacifisme, maar uit de eigen, nuchter beschouwde, staatsbelangen. Maar ironisch genoeg betaalde het wel de territoriale rekening van de Eerste Wereldoorlog. Immers behalve Elzas-Lotharingen ging de Duitse gebiedsafstand geheel ten koste van Pruisen, dat ook nog eens zijn liaison met het Rijk, gepersonifieerd in het Huis Hohenzollern, ten onder zag gaan. Bovendien kwam daar tijdens en na de laatste wereldoorlog nog eens de verdrijving van vele Pruisen bij van wat zeven eeuwen lang hun geboortegrond was geweest.

De laatste stuip trekkingen van zijn geliefd vaderland verschaffen de schrijver, en terecht, wel de sterkste argumenten ten behoeve van het eerherstel. Want terwijl de Weimarrepubliek in veertien jaar tijd dertien rijkskanseliers versleet, was Pruisen met het onafgebroken premierschap van Otto Braun, een toonbeeld van democratische stabiliteit en daarmee een voorbeeld voor de latere Bondsrepubliek.

Ger van der Drift

OVERMOED

Adam Zamoyski, 1812. *Napoleons fatale veldtocht naar Moskou* (Balans: Amsterdam 2005), 561 blz., prijs € 27,50.

Al bestaan er vele duizenden boeken over Napoleon, de invasie in Rusland in 1812 en de verschrikkingen van de terugtocht zijn tot dusver zelden afzonderlijk integraal beschreven op basis van beschikbare bronnen uit diverse landen. Wel is het fameuze drama inspiratiebron geweest voor memoires, romans en muziekstukken.

Voor de Amerikaanse historicus Adam Zamoyski – gestudeerd in Oxford, woonachtig in Londen, kind van de Poolse diaspora, gerenommeerde boeken op zijn naam over Poolse geschiedenis – vormde 1812 een dankbaar studieobject. Hij beheerst naast Engels en Frans ook Pools, Russisch en Italiaans en is in staat de karrenvrachten getuigenissen naast elkaar te leggen uit alle landstreken waar de *Grande Armée* doorheen trok, en van alle landsdelen die

regimenten stuurden. Het resultaat van zijn studie is een meeslepend, huiveringwekkend relaas, in de beste tradities van verhalende geschiedschrijving.

Hij legt uit hoe de keizer in zijn overmoed besloot om de Russische tsaar Alexander een lesje te leren, aangezien deze het Continentale Stelsel aan zijn laars had gelapt. Hij vertelt van de rekrutering van zeshonderdduizend manschappen uit alle delen van het napoleonistische *Empire*, de foera-

gering, de paarden en ossen en karren en alle logistiek die er verder voor nodig was om het grootste leger uit de geschiedenis drieduizend kilometer oostwaarts te dirigeren. Dan krijgen we de verovering van Moskou, de brand, het wekenlange talmen van de keizer alvorens de beslissing tot de terugtocht te nemen.

Duidelijk komt de gedaanteverandering van de keizer aan het licht. Tot 1812 was Napoleon in vrijwel alles uiterst succesvol geweest. Hij had patent op verrassende, bliksemsnelle charges en troepenverplaatsingen. Maar in Rusland leek de keizer niet langer doelgericht bezig. Hij verloor het initiatief. Hij zat zich vaak te vermeien bij het portret van zijn zoontje, de Koning van Rome. Zijn onwil om gezichtsverlies te lijden veroorzaakte fataal uitstel van al zijn beslissingen. Desondanks bleven zijn soldaten hem honds-trouw. Zelfs tijdens de rampzalige terugtocht in de ijzige kou klonk het 'Vive l'Empereur!' overal waar Napoleon zich maar vertoonde. De climax van het boek wordt natuurlijk gevormd door de hoofdstukken over de terugtocht in de ijzige Russische winter.

